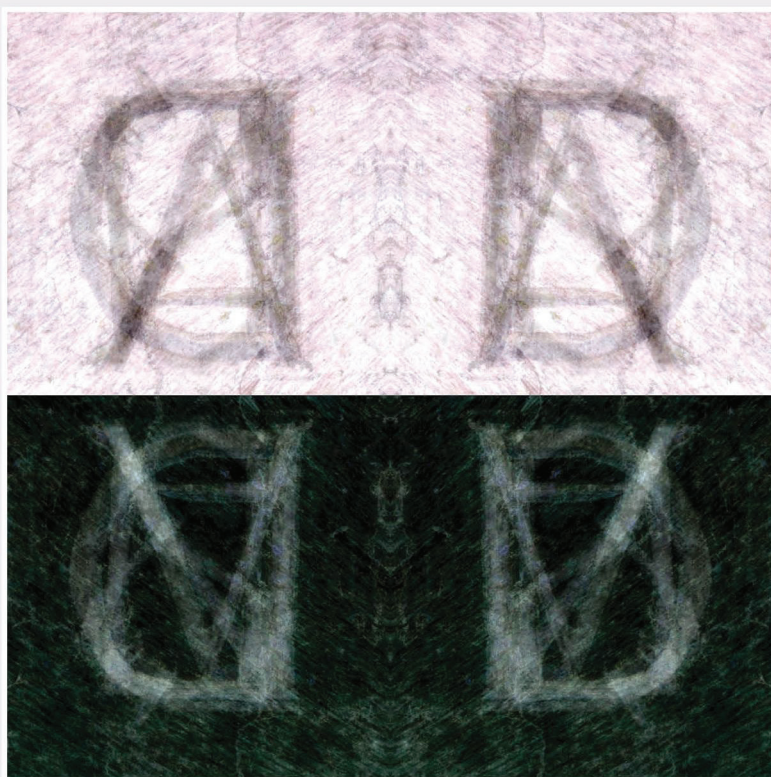

MŰFORDÍTÁS

===== ÉS MÁSA =====

EXTRÉM SPORTOK

Írások KAPPANYOS ANDRÁS 60. születésnapjára

MŰFORDÍTÁS

===== ÉS MÁSA =====

EXTRÉM SPORTOK

Írások KAPPANYOS ANDRÁS 60. születésnapjára

Szerkesztette

FÖLDES GYÖRGYI

MAJOR ÁGNES

SZÉNÁSI ZOLTÁN

Reciti
Budapest
2022

Homogenizáció, diametrális ellentétek vagy árnyalt „szellemi térképázlat”

Lengyel Imre Zsolt egy nemrég közölt tanulmánya¹ remek képet nyújt a 19–20. század fordulójának (ahogyan ő írja: az 1900 körüli évtizedek) irodalmi diskurzusában újságírás, közönség és irodalom bonyolult, a korban többszörösen problémássá váló (mert átalakulóban lévő, sőt krízishelyzeteket teremtő) viszonyrendszeréről, s mindezt a piacodosással is kapcsolatos hazai dilemmák széles kontextusában, irodalmi diszkussziók és viták fényében tárgyalva. A szerző más, korábbi írásaiban is alaposan érvelt az intézményesülés fázisába lépő modern irodalmi fórumok helyzetének összetettsége mellett, ismertette azok valós szerepét és lehetőségeit, korabeli fogadtatását (így többek között a Nyugat kiadó első könyveinek hatását). Mostani tanulmányának nem titkolt szándéka, hogy újfent árnyalja azt az öröklött, olykor valóban felületes tézisrendszert, melynek értelmében e viszonyrendszer a „haladónak”, polgárinak vagy prokapitalistának tekintett „modernség” és az antiliberálisként és antikapitalistaként felfogott „nemzeti konzervativizmus” szembenállásában, korabeli ütközésében lenne csak leírható, megfogható. A hangsúly vagy inkább a kérdőjel olvasatomban a „csak”-on, tehát a kizárólagosságon van. A szembenállás szervezte narratíva ugyanis valóban megkerülhetetlennek látszik a korszak szellemi térképázataiban,² kizárólagosnak azonban semmiképp sem tarthatjuk. A szerző már első mondataiban maga jelöli ki írása tulajdonképpeni célját: „ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, hogyan lenne érdemes a 19. és 20. század fordulójának irodalomtörténetét elbeszélni, illetve hogy ezen a történeten belül milyen szerepet tulajdoníthatunk az induló Nyugat folyóiratnak”. Tanulmánya konklúziójában pedig ekképpen össze-

* A tanulmány írása idején MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem.

- 1 LENGYEL Imre Zsolt, „Újságírás, közönség, irodalom: Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacodosással kapcsolatos dilemmák kontextusában”, *Irodalomtörténet* 103 (2022): 15–36.
- 2 Zuboly (Bányai Elemér) kifejezése. Vö. ZUBOLY, „Előszó”, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, 1–3 (Budapest: Révai és Salamon, 1909), 2.

gez: nem modernség és pre- vagy antimodernség diametrális ellentéte mentén, hanem „a tágabb értelemben vett modernség” – mint összetett folyamat – „inherens ellentmondásainak egyre fokozódó (és egyre több zavart és feszültséget okozó és egyre kreatívabb vagy kétségbeesettebb feloldási kísérletekhez vezető) kiéleződésére figyelve látszik termékeny módon elbeszélhetőnek”. A szerző tehát óva int e diametrális ellentétek kritika nélküli átvételétől, és olykor számonkér olyan alapvető tételeket, melyekről úgy véli, a még csak készülőfélben levő új akadémiai irodalomtörténet – „egy új irodalomtörténeti szintézis alapjának is szánt narratíva” – sajátja lesz vagy lehet, amely az említett (világnézeteket ütköztető?) ellenpólusokat éltetné „csak” tovább, s csekélyebb figyelmet fordítana az egyéb tényezőkre, például a piacosodás gyakorlati viszonyrendszerére. Ebbéli igyekezetében, tételei igazolására, mondandója alátámasztására sajnálatosan félreolvassa egyik korábbi tanulmányom néhány passzusát is. A tőlem idézett mondatok viszont éppen nem arról szólnak, mint amit ő tulajdonít nekik, s legalább annyira erősítik argumentációját, mint amennyire óhatatlanul figyelmeztetnek szellemi, világnézeti pólusok végső eltávolodására a vizsgált periódusban. Nézzük mindezt kicsit távolabbról.

A Budapesti Újságírók Egyesületének eredetileg 1909 januárjára megjelenő, az irodalom- és sajtótörténeti jelentősége felől is kiemelten fontos előző év történéseit, polémiáit összefoglaló *Almanach*-ját annak megkerülhetetlen forrásdokumentum-értéke kapcsán volt szerencsém az OSZK Kiadó vezetőjeként az Argumentum Kiadóval (konkrétan az azóta elhunyt Láng Józseffel) együttműködésben előkészíteni és igényes hasonmásban megjelentetni. E kötet³ egyúttal az 1905 és 1917 között évente megjelenő egykori, ma már közgyűjteményekben is nehezen fellelhető évkönyvek reprint sorozatának a nyitódarabja volt. Az említett, konkrét kötethez (tehát az 1908 eseményeit bemutató, összegző évkönyvhöz) jómagam írtam a kísérő tanulmányt, az évkönyvek teljes sorozatáról, azok jelentőségéről pedig felkérésre Szénási Zoltán írt általános értékelést. E tanulmányomból Lengyel Imre Zsolt most furcsa mód egyetlen mondatot ragad ki, argumentációját erősítendő, miszerint: „a kötet megjelenésének idejére »már lényegében megtörtént a homogenizáló összemosása eltérő értékelveknél és álláspontoknak, melyben így csupán két tábornak, a nemzetieknek és a nemzetietleneknek maradt hely«”, és ez alapján állítja, hogy a kísérőtanulmány szerzője „ezt a szembenállást a korabeli szituáció egyetlen releváns szervezőelvéként kezeli.”⁴ Csakhogy e sorok írója ebben az inadekvátan idézett mondatában éppen az ehhez hasonlatos homogenizációk felületességét kárhoztatta,⁵ akárcsak az-

3 *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*. A kötetre a továbbiakban csak *Almanach*-ként hivatkozom.

4 LENGYEL, „Újságírás, közönség, irodalom...”, 26., illetve 58. lábjegyzet.

5 S tanulmányom 2018-as kötetbe foglalt közlésekor, illetve a tanulmányok elé írt bevezetőmben még inkább. Lásd: BOKA László, *Peremek és középpontok: Tanulmányok a 20. század első felének magyar irodalmáról* (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 7–10.

óta született tanulmányai sorában is. Vagyis a modernnek, az újítók, a „fiatalok” sokszínű törekvéseinek, egyéni és csoportos ellentéteinek, belső törésvonalainak és akár meghasonlásainak az utólagosan egybemosó tendenciáira figyelmeztetett, de ugyanígy a tradicionalistának vagy konzervatív értékelvű kritikának (és indokainak) az árnyalatlan bemutatását is helytelennek mondta. Egyetlen érvényes vagy kizárólagos szervezőelvről pedig a korabeli viszonyok megragadhatóságát, leírhatóságát illetően, szót sem ejtett.⁶ Nagyrészt elegendő lenne mindennek igazolására, korrekciójára az idézett szöveghelyem után alig pár sorral későbbi mondataimat is idézni, melyek értelmében: „mire az *Almanachot* az olvasók többsége kézbe vehette”, rangos irodalmi Társaságokban, hivatalos politikai fórumokon, a napi sajtóban és élclapokban éppúgy, mint a csekélyebb számú irodalmi periodikák hasábjain (vagyis az előző hónapok sokrétű polémiai révén) már megtörtént egy felületes „összemosása különböző értékelveknél és álláspontoknak”, ugyanitt „leegyszerűsítő képletek”-ről beszéltem, illetve „az irodalmi értékektől meglehetősen távol eső” ellentétpárokról.

Egyrészt tehát az idézett szöveghelyen nem az előző évtizedekről, hanem csupán egyetlen félévről beszéltem, az 1908 szeptembere és 1909 januárja közötti bonyolult folyamatokat elemeztem, amikor viszont egy korábban is érlelődő, kardinális polémia – mint még utalok majd rá – valóban „elvadult”.⁷ Ennek felületes, különböző intenciójú törekvéseit, szándékosan vagy csak ismerethiányból egységesnek láttató, egybemosó szólamait a legkevésbé sem egyetértően, hanem éppen ellenkezőleg, kritikusan idéztem. Másrészt már az említett tanulmányom⁸ legelső sorai is azt rögzítették, hogy az irodalmi és művészeti modernség egy „többarcú, több irányból összeérő és mozaikszerűen összeálló jelenség”, melynek nem szabad egyetlen homogén tömbként megjelenítenie a mai értekezők előtt. Az ominózus évkönyv viszont talán a legelső, meglehetősen harsány és felületes homogenizáció utólagos lenyomatát adta. A kötethez 1908 karácsonyán írt eredeti szerkesztői bevezetőben Zuboly (Bányai Elemér) nem véletlenül hangsúlyozta maga is (jelen időt használva), hogy „az irodalomban a modernség körül dul az öldöklés”. Ő maga akarta tisztázni némiképp e parázsló helyzetben a felületes szólamokat, árnyalni az „ágyúk zenéjében” „megindult ütközet” ellenére is a túlzó, a moderneket mindenestül elítélő vagy megbélyegző hangokat.

- 6 Ha mégis, az leginkább centrális és periferikus többszörösen érvényes, szó szerinti és átvitt értelmű viszonyrendszerére, alá- és fölrendeltségekre, bonyolult irodalomszociológiai kérdéskörökre figyelmeztetett.
- 7 N. Pál József kifejezése. Lásd: N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi vita: Egy konfliktusos eszmétörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum 1 (Jyväskylä–Pécs: University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Hungarian Studies, 2008), 163, https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1.
- 8 BOKA László, „»Szellemi erupció« – és hadi készülődések... A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja”, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Argumentum, 2016), 27. [Reprint kiadás]

Épp ez adta vállalkozása irodalomtörténeti jelentőségét és a mából tekintve dokumentumértékét! Ebben az előszóban mindazonáltal Zuboly egyáltalán nem említett piaci, piacosodási szempontokat, annál inkább beszélt „a mai társadalmi és irodalmi világnézet háborús mozgalmainak kétféle visszatükrözőiről”⁹ miközben „elvi, pártbeli és világnézeti ellentétek forráshelyeit, okait és tényeit” kereste. Azon túl, hogy egy faksimile kiadás kísérőtanulmánya értelemeszerűen elsődlegesen a nagyközönségnek s nem a szűkebb szakmának szól (így tehát minden apró árnyalatra nem is lehetett tekintettel, sokkalta inkább egy narratívát kellett adnia s egy viszonyrendszert vázolnia ahhoz, hogy abban plasztikusan elhelyezze, érthetővé tegye a ma olvasója számára, hogy ezek az egykori szövegek miről is beszéltek, milyen pozíciókból szólaltak meg, s mindezt úgy valósítsa meg, hogy sem túlegyszerűsítve, de nem is túlságosan részletekbe merülve adja vissza az évkönyv gerincét kitevő korabeli írások indokait, összegezze az általuk tükrözött polémiák konzekvenciáit), később e szövegben azt is kifejtetem, miért és miként lehetett az 1908-as esztendő második fele *kiemelt jelentőségű* a modern irodalom hazai térhódítási folyamatában, intézményesülési fázisai és vitapozíciói megszilárdításában. A modern poéták „csoportos” fellépése, generációs jelentkezése ekkortól javarészt politikai vélemények kereszttüzébe került. Mint írtam, 1908 ősze végső, „igazi fordulópontot jelentett ezért korábbi és későbbi, elmúlt és elkövetkezendő viszonyában, eltérő irodalomszemléletek addig többnyire csak latens versengésében, mi több, olvasói táborok és szerkesztőségi holdudvarok értékelveinek a megfogalmazásában, kikristályosodásában”.¹⁰ Az *Almanach* tehát – végső soron egy, a politikai hangok által is generált, „kettészakadó” irodalmi életet diagnosztizált immár, elsőként, „szembenálló irányzatok” feszültségeire mutatva rá, aminek átmeneteire, finomhangolt részeire, idővel változó intencióira és belátásaira (illetve a legkülönbözőbb csoportos szándékok mögött az egyéni alkotói útkeresésekre) az akkori csatazaj okán nagyon sokan a későbbi évtizedekben sem voltak kellően fogékonyak.

Nincs vitám Lengyel Imre Zsolttal, aki hozzám hasonlóan végső soron azt állítja: a modernnek felületesen összesmosott tábora(i) s a nemzeti tradicionalizmust vagy a konzervatív irodalomszemléletet védelmezők szintén messze nem egységes, nem homogén táborainak erőltetett szembeállítását nem teszi lehetővé, sőt bizonyos esetekben egyenesen gátolja a korabeli viszonyok hiteles átlátását, megértését, mából történő leírhatóságát – főként, teszem hozzá én – az 1908 előtti bő két évtizedet tekintve. Ahogyan ő fogalmaz: modernség és konzervativizmus elbeszélhetőségekor a „képlet homogenizáló és torzító jellegéből adódóan” az ekképp öröklött narratíva „nem nyújt megbízható kereteket ezen időszak eseményeinek és törekvéseinek pontos megértéséhez”. A viszonyrendszert, amelynek hiteles rekonstrukcióját Lengyel is „elengedhetetlenül szükségesnek” mond-

9 Vö. ZUBOLY, „Előszó...”, 2.

10 BOKA, „»Szellemi erupció«...”, 17.

ja (például „a *Nyugat* indulása körüli állásfoglalásoknak a mitizáló felfogáson túllépő leírásához”), magam csak támogatni tudom. Annál is inkább, mert az ilyen mitizáló narratívák nem csupán az „ellentábor”, vagyis az akkori nyilvánvaló konzervatív többség vagy az általuk támogatott, saját értékrendjükben néán még megtűrt, elfogadhatónak mondott „új” szerzők szerepéről és korabeli sikerességéről való tudomást-nem-szerzést, negligálást táplálta a marxista irodalomszemléletben is évtizedekkel később, hanem mert e szemlélet a *Nyugattal* párhuzamosan induló új, modern kezdeményezések kérdéskörét is csupán „a lábjegyzet körébe” utalta.¹¹ Gintli Tibor pontos diagnózisát már többször idéztem többek között *A Holnap* szerepe, elleplezett-elhallgatott jelentősége és valós dinamizáló hatása kapcsán. Többször leírtam azt is – ahogyan az Irodalomtudományi Intézet Modern magyar irodalmi osztályának több munkatársa is –, hogy mennyire fontos az öröklött kánonviszonyokat és az utólagos értéktételezéseket kritikusan vizsgálunk, a korabeli viszonyrendszert minél több irányból megvilágítanunk, és a mából tévesen visszavetített (sokszor kultikusan túlzó) szerzői és intézményes rangsorokat tételesen felülvizsgálunk, hogy ezáltal a homogenizáló tendenciákat is árnyaljuk. Legutóbb Kappanyos András tért ki helyesen arra, hogy a diszkurzusformációk, amelyek mentén látszólag (de csak látszólag!) változatlan és továbbélő diametrális ellentétek feszülnek, „maguk sem aktorok, mintsem inkább olyan közegek, amelyek gyakran vegyülnek, hibridizálódnak”.¹² E téren legfeljebb egy nem a szűk szakmának, hanem elsődlegesen a tágabb olvasóknak, felnövekvő bölcsészhallgatóknak szóló Kézikönyv narratívájának többszólamúsága, invenciózussága és legfőképp választott módszer-tana lehet kérdéses, hiszen a modernség és konzervativizmus tágabb összefüggésrendszerében mindez az elbeszélhetőség felől kap igazi tétet: hogyan lehet az egykori viszonyokra hitelesen tekintő, árnyalt, ma is érthető, s legfőképp öszszefüggő narratívát megképezni a 19. század utolsó, illetve a 20. század első két évtizedének nagyon nem egy szálon futó eseménysorozatairól. Mindezek mellett is aligha lehet kérdéses, hogy az ekképpen vázolt irodalomtörténeti események mögött meghúzódó eszmekörök, szemléletek és világnézetek (melyek az egyes szépírók és/vagy írócsoportosulások alkotásmódjára éppúgy kihatással bírtak, mint választott érvényesülési stratégiáikra vagy éppen a korabeli, részben kialakulóban lévő közönség olvasási módjaira, befogadási hajlandóságukra) bizonyosan nem zárójelezhetőek e koordinátarendszerben. Akkor sem, ha nem ajánlatos rájuk kizárólagos szövegszervező elvként tekinteni egy sokszerzős, készülőben lévő értekezői munkában. A nemzeti konzervativizmus – mint azt Kappanyos is hangsúlyozza – sohasem szűnt meg a 20. század folyamán, csak

11 GINTLI Tibor, „A 20. század első felének magyar irodalma”, in *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, 641–848 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 641.

12 KAPPANYOS András, „Kartográfiai módszer az irodalomtörténetben”, *Literatura* 47, 2. sz. (2022). [Megjelenés alatt.]

átalakult: különböző behatások, kényszerek vagy más (történelmi) okok miatt rétegződött, formát váltott. A *Hét* indulásakor, 1890-ben is érvényét veszítette egy korábbi viszonyrendszer, csakhogy ilyen viszonyrendszerek folyamatosan érvényüket veszítették később is, a kialakulófélben lévő új, ingatag vagy átmeneti állapotokat pedig – a Bourdieu-tól jól ismert irodalmi mezőn – valamiképpen stabilizálni kellett. E stabilizációknak voltak merőben új és ciklikusan visszatérő, átmentendő, legitimáló erővel bíró elemei és értékelvei is, melyek a szordínós vagy a radikálisabb változást kívánó hangok és az azoknak ellenállók közt is hidakat képeztek. Hasonló törekvések figyelhetők meg az 1900-as évek első felében is, 1908–1909 fordulóján viszont egy addigra elodázhatatlanná váló poétikai, szellemi és piaci kód-, illetve paradigmaváltás összetett folyamataiban a harci retorikák kerültek túlsúlyba.

Egy nemrég tartott konferencia-előadásomban¹³ az említett, általam különösen jelentősnek vélt két esztendő cezúra-jellege mellett is fontosnak véltem hangsúlyozni, hogy a korabeli irodalmi mező jelenségeinek hiteles vizsgálatakor és azok árnyalt tárgyalása esetében legalább hét (!) szempont egyidejű figyelembevételére van szükség. Ezek:

1. a korban már egyértelműen megmutatkozó alkotói-poétikai kódváltás igénye mentén is az *eltérő irodalomeszmények* hangsúlyos jelenléte;
2. *eltérő világnézetek* jelenléte (más-más eszmekörök, hagyományképek, nemzetkoncepciók, feladatelvek);
3. *generációs szemlélet* (leegyszerűsítve: apák–fiak harca, ezen belül a vélt „horror juvenitatis” egyfelől, az „öreg májak epéje” másfelől);
4. *intézményesülési folyamatok és lehetőségek* (egyéni vs. csoportos fellépések, fórumok, holdudvarok, ezekhez kötődően új, például összművészeti társaságok és intézményességkoncepciók);
5. a *főváros–vidék ellentét* (a főváros elszívó hatása vs. a vidék megtermékenyítő ereje);
6. a *„táborokon belüli” együttműködés* vs. az azokon belüli *burkolt rivalizáció kérdésköre* (kisajátítások, elsőségek);
7. *piaci, gazdasági és egyéb autoriter szempontok* (a konkrét lap- és könyvkiadási, infrastrukturális kérdések mellett a recepcióban az irodalmi siker vagy divat fokozatai, propaganda és lejárató kampányok, reklám-ellenreklám kérdéskörei).

13 Lásd: BOKA László, „»A ti énekléstek ordítás«: Az eget ostromló lángszellemektől a hitvány sajtukukacig: A *Holnap* antológiák primer fogadtatásáról és a korabeli irodalomszemléleti vitákról hét tételben”. Előadás a *Fordítás és recepció* című, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Újvidéki Tagozata közös tudományos konferenciáján, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. június 13–14. Megjelenése szerkesztett formában hamarosan: *Híd*, 10. sz. (2022). [Megjelenés alatt.]

Ez a hét felvázolt szempont persze egymással szervesen összefügg, élesen szétválasztani igencsak lehetetlen lenne őket, ahogyan azt is természetesnek gondolom, hogy akár további szempontokkal is kiegészíthetők lennének, főként későbbi korszakokat vizsgálva. Az azonban reményeim szerint jól érzékelhető, hogy ez semmiképp sem valamiféle fontossági sorrendet tükröz. Az alábbiakban mindezek tükrében amellet igyekszem csupán érvelni mégis (főként hely szűkében), miért s mennyiben lehet jogos (illetve hol árnyalendő) mindaz, amit Kappanyos András (a Lengyel Imre Zsolt által is felemlített) koncepciótanulmányában¹⁴ korábban megfogalmazott. Kappanyos ugyanis a hazai modernitás térnyerésében egyszerre feltételezte a 19. századi piaci, infrastrukturális keretek továbbélését, s ebben a modernség intézményes(ülő) térnyerését, fokozatos beilleszkedését e piaci sémába,¹⁵ ugyanakkor a szerves folyamatszerűség mellett kétségkívül a radikálisabb nézetkülönbségek és érdeksérelmek ügyeit is szóba hozta, kiemelve az alábbiakat: „a századvégre akadémizmussá csontosodott nemzeti konzervativizmus” mintegy önmaga ellen dolgozott. „Halálos ellenséget látott a modern irodalomban, és ellenállásával járult hozzá a kialakulásához”.¹⁶ Ha a kialakulásához talán nem is, annak intézményes felléptéhez és a kirekesztések okán kényszerűen elkülönülő, saját fórumai megalakításához, öntudatos, hosszú távú stratégiát kereső térnyeréséhez és saját olvasói bázisának megteremtéséhez bizonyosan. A kialakulásnak számos más társadalmi és egyéb tényezői voltak, de a fogalmazás itt legfeljebb árnyalendő, viszont semmiképp sem téves. Mindezt számonkérni már csak azért sem lenne (most még) lehetséges, mert egy koncepciótanulmány értelemszerűen nem láthat rá a teljes végeredményre, csupán kijelölni kíván vizsgálati pontokat az adott korszakhatárokon belül, amiktől menet közben, ha a helyzet megkívánja, természetesen el is lehet térni: a vizsgálódási kör kiterjedtségén, arányain éppúgy lehet szükség szerint állítani, mint annak fókuszán, élességén.

Fontosnak ítélem mindenesetre e ponton újfent hangsúlyozni, hogy a „modernekek elleni agitáció” (a nem egy ízben kormányzati támogatással is zajló ellenpropaganda) hazai viszonylatokban 1908 előtt még viszonylag „takaréklángon égett”.¹⁷ 1908 döntő változást hozott e téren. Semmiképp sem a *Nyugat* megjelenése miatt önmagában, mintsem inkább *A Holnap* első antológiája (és a mögött megalakuló új Irodalmi Társaság) kapcsán. Az említett év szeptemberétől rendszeressé vált a gúnyos, élcelődő, majd egyre erőteljesebben elutasító, sőt gyűlölködő hangnem a hivatalos konzervatív lapok hasábjain, amely e cso-

14 Lásd: KAPPANYOS András, „A modernség változatai: Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 33–87.

15 Nem tagadva tehát mindezt, mint tette oly sokáig torzítva a marxista irodalomtörténet-írást, amely leginkább csak előkészítői szerepre kárhoztatta a 19. század utolsó évtizedeinek irodalmis eseményeit és már meglévő fórumait.

16 KAPPANYOS, „A modernség változatai...”, 9.

17 Vö. N. PÁL, „Modernség, progresszió...”, 161.

portos fellépésnek, a *Nyugat* mellett egy új(abb) fórum megjelenésének, az intézményes formát öltő modern irodalomnak szólt. Ezek révén a nemzeti konzervativizmus legtöbb szószólója – hosszú távon legalábbis – valóban önmaga ellen dolgozott. Az említett homogenizációban egyáltalán nem esztétikai érvek alapján, hanem morális vagy ideológiai szempontokra és gazdasági érdekekre figyelve, ellenségkép-kreálásban akart lejáratni, kizárni vagy komolytalannak mondani, súlytalanként bemutatni szépírói törekvéseket, ezáltal nem csak az új nyelvi-poétikai kódok létjogosultságát vitatta vagy kérdőjelezte meg végképp, hanem politikai síkra emelve utasította el azok érvényességét. Az elutasítás egyik legfőbb mértékegysége sokáig Ady provokatívnak minősíthető költészete és publicisztikája volt, amiért az „adyzmus” vádja, benne kiemelten a beteges, magyartalan jelzőkkel a közbeszéd szintjén kiterjesztődött – a költő ifjabb kortársai legnagyobb ellenkezése ellenére – egy teljes generációra. A lejáratás tehát az epigonság igaztalan tételével is bővült ekkortól. A korábban leginkább csak érthetetlennek nevezett modernnek a poétikai kódváltás egyértelmű tényén, igénybejelentésén túl 1908 után csoportosan vagy nemzedékszerűen is kitagadottakká váltak, idegen minták követőiként lettek megbélyegezve.¹⁸ Erre számtalan ismert vagy kevésbé ismert forrasszöveget idézhetünk fel a kor megnyilatkozásaiból, sőt későbbiekből is,¹⁹ amelyek egyrészt szinte kivétel nélkül mellőzték az irodalomesztétikai mércéket, másrészt totálisan egyenlőtlen térfeleket képeztek le, hiszen egyik oldalon valóságosan is irodalmi autoritások és akadémikus tekintélyek, óriási anyagi fölény és kapcsolati tőke, a másikon éppen csak pályájukat kezdő, javarészt ismeretlen, önálló fórum nélküli fiatalok állottak. Az egyedüli kivétel (legalábbis a „fiatalságot” és a „pályakezdést” illetően) valamelyest maga Ady volt, aki az áttörésnek nevezhető 1908–1909-es esztendőkre, amikor költészete először nyert meg nagyobb közönséget, már a krisztusi korhoz közelített, öt verseskönyvvel rendelkezett, ugyanakkor, aki pár év múltán közölt önéletrajzában is kénytelen volt leírni, hogy írásai, különösen versei ezen esztendőben „egyszerűen fölháborodást keltettek. Voltam bolond, komédiás, értelmetlen, magyartalan, hazaáruló, szóval elértem mindent, amit Magyarországon új poétának el lehetett érni, de nem haltam meg.”²⁰ Nem kérdés, hogy Ady tudatosan rá is játszott minderre, s a kritikai recepcióban generálta némiképp önnön kultuszát, ahogyan az sem, hogy „az üldözések harcias, jó híveket is szerettek” számára,²¹ de az elitélőknél ekkor még jóval csekélyebb a rajongótábor, s legfőképp a hívő olvasó. Ennek kialakulása, akárcsak az alkotótársak szolida-

18 Például: „Szó, ami szó, ezek a mi fiatal magyar uraink francia növendékek. Ott van, Párizsban ilyen irodalom...” –ő [Rákosi Jenő], „A Holnap”, *Budapesti Hírlap*, 1908. dec. 20., 3–4; Rákosi Jenő, „Holnaposokról és modernekről”, in *Almanach 1909*, 163–169.

19 A költő lírájának élvezetéhez „különleges idegdiszpozíció kell”, írta még 1911-ben is a *Magyar Figyelő* névtelen cikkírója. Vö. [n. n.], „Ady Endre mint prózaíró”, *Magyar Figyelő*, 3. sz. (1911): 316.

20 Ady Endre, „Önéletrajz”, in *Az Érdekes Újság Dekameronja I.* (Budapest: Légrády, 1913), 12.

21 Uo.

ritásvállalása – mint Földessy Gyula írta – „az Ady elleni sértő, csúfondároskodó, rosszhiszemű támadások és értetlenkedések szükségképpen ellenhatásának” is tekinthető.²² Utalhatunk itt Babits vagy Juhász Gyula ismert helyzetére, s mellettük sokakéra, akik mindvégig kellő távolságot igyekeztek tartani Adytól, alkatilag ódzkodtak vagy egyenesen viszolyogtak számos megnyilatkozásától és önajnázó kijelentésétől, homlokegyenest más költészeteszményt is vallottak, mint ő, ennek megfelelően pedig más-más irodalmi elődképet választottak maguknak mind a nemzeti mind a nemzetközi panteonból. Ugyanakkor Ady modernitás-harcaiban az óriási ellenállás és az igaztalan, felületes váddömping, tehát a lejárató kampányok ellenhatásaként (legalább ideig-óráig) közösséget vállaltak vele. Ady fogadtatása kapcsán Horváth János ezért jegyezhetette meg kellő éllel (elszalasztott esélyről írva), hogy a korabeli akadémikus-konzervatív kritika feladata az új poétikák esetében az egyes művek „irodalmi és politikai értelmének szétkülönítése; ízlésbeli és stílusbeli újdonságának ingerültség nélküli meghatározása” lett volna, továbbá „elismerés ott, hol a tehetség értékes újat teremt, óvás veszedelmei ellen. [...] De nem ez történt meg, hanem a legrosszabb, mi ily komplex jelenség fogadásában csak feltehető: a megismeréstől is tartózkodó kerek tagadás. A konzervatív kritika teljes tanácstalanságban hagyta közönségét a mozgalom valódi értelme felől. Eleve az volt, hogy amit Adyék csinálnak, egyrészt hóbort, másfelől gonosz elfajultság, de az irodalomtörténetnek semmi köze hozzá.”²³ A nyers ellenállás és a kiátkozás, „a megismeréstől is tartózkodó kerek tagadás” jellemezte *A Holnap* fogadtatását is. 1908 őszétől teljes letámadás indult ellenük, Rákosi Jenő 1908 decemberében közölt több kolumnás elítélő cikkében pedig az új nagyváradi tömörülés kapcsán egyenesen „erkölcsi, szellemi és művészi kórság”-ról beszélt. Érvei aligha irodalomesztétikaiak voltak. A fiatal poéták – jellemzése szerint – „mind lenézi [saját] hazáját és fáját”, sőt, véleménye szerint merengő tekintetük²⁴ is (az antológiában közölt, Rákosi szerint „kellemetlen és affektált” miniatűrrajzok, „kompromittáló arcképek” alapján) fáradt, sápadt, kimerült, dekadens tekintetek, „mintha [mind] nyitott szemmel aludnék, vagy az álom birkóznék vele s már-már leteperi”. E fellevezés után Rákosi hosszasan taglalta, hogy csapzott, bozontos hajuk s a beretvált arcaik is nyíltan a nemzeti hagyományok gyalázását jelentik. Verseik pedig továbbra is érthetetlenek, sőt, az azok elé írt prózai bevezetők (a szerkesztő Antal Sándor révén) mindegyike is érthetetlen, így egyáltalán nem a jövőt képviselik

22 FÖLDESSY Gyula, „Ady, Babits, Kosztolányi: Az Ady-vita mai állása”, *Széphalom*, 3. sz. (1929): 341–350.

23 HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra* (Budapest: Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1910); HORVÁTH János, *Aranytól Adyig: Irodalmunk és közönsége* (Budapest: Pallas, 1921).

24 *A Holnap* első kötetében Honti Nándor művészi litográfiái vezették fel a költőket bemutató prózai portrékat. A litográfiák sorában a teljesen ismeretlen Babits esetében (ismertebb fénykép híján) fekete madarak szerepeltek, a többieknél valós fotográfiákat alakított litográfiákká a művész. Az eredeti litográfiákat ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.

ők, csak a Ma elfajzottjai, összességében pedig így jellemezhetők: „mintha egy-újl egyig Petőfi Őrültjéből vétettek volna.”²⁵

Dutka Ákos már Rákosi decemberi sommás ítéletét megelőzően, az 1908 szeptembere óta folyamatosan duzzadó ellenpropagandát látva írta le, hogy az új poéták olyan „tehetségek, akiket érkezésük idején egyenkint örömmel fogadott a magyar irodalom. De mikor egy gárdába tömörülve az új idők érkezését dokumentálták, fegyverbe szállott ellenük a tekintélyek egész csapata. Ma tehát komoly és őszinte esztétikai értékelésről szó sem lehet.”²⁶ Öregek és fiatalok, konzervatívok és modernnek ekkortól mesterségesen mélyített szakadékaikra, de részben ekkor alakuló érdekszférákra, kampányok és ellenkampányok összetett helyzetére is figyelmeztető példa lehet, hogy a viták előtt (1908 nyarán) maga az *Új Idők* is szemelvényeket közölt a nagyváradi „készülő antológiából”, mint ahogyan annak szerzőit (többek közt Dutka Ákost, Juhász Gyulát) rendszeresen közölték ma konzervatívnak mondott lapok is az 1908 előtti években is már. Rákosi mindenesetre láthatóan egy teljes generációról akart ítéletet mondani. Oda sorolta *A Holnap* költőihöz Oláh Gábort is, mondván ő is fiatal titán, aki „a holnapot munkálja.” Oláh nyilvános válaszában aztán nem győzött magyarázkodni, s e visszás ítélet alól kibújni, magát határozottan nem *A Holnap*-osokhoz sorolni, azok vélt céljaiktól, vallott értékeiktől pedig távolságot tartani. (Ez bőszítette csak igazán Juhászékat, akik előzőleg valóban meghívták Oláh Gábort is, Kosztolányit is az antológiában szerepeltetendő poéták körébe.)

Arra, hogy a tekintély és az irodalmi autoritás milyen széles olvasói bázist jelentett a tárgyalt korszakban, s mindez milyen fokon jelentett elsődleges izlésorientációt és befolyásolást, arra hely szűke miatt most egyetlen példával élnek, rögtön az említett Rákosi-cikket követően, a *Bácskai Napló* 1908. december 25-i lapszámából. Ebben Mamusich József anélkül, hogy bármit is tudott volna a nagyváradi új irodalmi csoportosulásról vagy annak céljairól, s egyáltalán a kezébe vette volna a szeptemberben nyilvánosan is bemutatott antológiát (mely pedig a Singer és Wolfner bizományában került terjesztésre!), nem csupán átvette Rákosi legfőbb argumentumait, hanem meg is toldotta azokat írásában.

Az egyik fővárosi lapban *A Holnap* címen tárcacikk jelent meg. Írója -ő.²⁷ Minden tekintetben figyelemre méltó, kiválóan érdekes és tanulságos közlemény. Érdemes elolvasni. Nem, - megtanulni. [...] Elolvasva érezzük, hogy mindannyian úgy gondolkozunk ezekről a kiaszott ábrázatú, meghibbant agyú fennhéjázókról, akik undorodnak attól, ami nekünk szép és jó, akik lábbal rugdossák azt, ami előttünk szent és becses. Isten, hit, vallás, erkölcs, magasabb eszmények, ideálok, történeti hagyomány, nagyjaink tisztelete, ismeretlen az

25 -ő [Rákosi Jenő], „A Holnap”, *Budapesti Hírlap*, 1908. dec. 20., 3.

26 DUTKA ÁKOS, „A Holnap”, in *Almanach*, 119.

27 Rákosi egyik közismert, publicisztikáiban használatos szignója.

ő gondolatvilágukban. Arany, Petőfi és más koszorúsaink – a többit még említésre sem méltatják – ő előttük csak versfaragók, gyenge dalosai egy tudatlan népnek. Hisz ezeket egyaránt megérti ifjú és öreg, úr és paraszt. Ez nem modernít. A nagyok legnagyobbjai, a modern költők, akik villogó, rémes, félemlítő izgató mondatok odavetésével és ismételtetésével keltenek valamely borzongást, sejtést, kényelmetlenséget az ember lelkében. Ezek csak gyötrődni, kínlódni, üvöltölni és megvadulni tudnak, – de nem tudnak szeretni, nevetni, s a jót megbecsülni. [...] A mocsár, a fertő az elemük. Letagadják, hogy van lelkük, eltitkolják, hogy van szívük, mert csak így modernek. Csak így képesek meg nem értetni magukat, s meg nem érteni önmagukat. Mert különben látnák, hogy ők nem eget ostromló sárkányok, hanem hitvány kukac, mely sokat ugrált a sajtban, míg melléesett s ott vergődik, de nem tudja miért.²⁸

Hasonló hangnemű és színvonalú cikkeket tucatjával lehetne idézni a kor országos vagy helyi napilapjaiból, melyek az élclapokhoz hasonlóan anélkül mondtak sommás véleményt s gúnyolódtak egyes alkotók személyén, hogy kézbe vették volna kritikájuk tulajdonképpeni tárgyát: magukat a költeményeket. A homogenizáló megbélyegzések és az erkölcsi kioktatás hangjai miatt érdemes idézni (a karácsonyra időzített) cikk zárlatát is: „Modernek! A ti lényetek nem isteni, a ti lelketek nem költői lélek. A ti éneklétek ordítás, a ti dalolástok üvöltés. És amint ti megvetitek mindazt, ami nekünk szép és nemes, ami előttünk szent, azonképpen megvetünk mi titeket.”²⁹

A nyilvánvalóan eltérő értékelveken, értékválasztásokon, kulturális-poétikai paradigmákon túl e sorok révén könnyedén belátható, hogy az irodalmi tekintélyek sommás véleményét szinte azonnal átvette számos vidéki orgánus, legfőképp azok, amelyek társadalmi felforgató erőt vagy az erkölcsi züllés veszélyét akarták belelátni a fiatal(abb) poéták csoportos megnyilatkozásaiba. A *Buda-pesti Hírlap* főszerkesztőjének verdiktjeit (s mellette Beöthynek, Apponyinak és más közéleti tekintélyeknek, illetve irodalmi társaságok szószólóinak a véleményét, Kenedi Géza, Szabolcska Mihály, Bársony István, a Göröcsöni Dénes álnéven író Friedrich István fulmináns cikkeit vagy a nagyváradi *Tiszántúl* katolikus lap moderneket rendszeresen ostromozó írásait) készpénznek vette saját olvasótáboruk. Schöpflin nem véletlenül írta 1908 forrongó őszének ilyen és hasonló írásait látva,³⁰ hogy egy olyan időszakban, amikor közönség és irodalom eleve szétválni látszott, s minden literátus ember ezen a válsághelyzeten siránkozott, „az előkelő irodalmi stallumokból mennydörgő előkelőségek” beláthatnák, hogy az „élő irodalom” hibáinak szerkezeti okai vannak. E szerkezeti okok részben a Lengyel

28 MAMUSICH József, „A modern költők”, *Bácskai Napló*, 1908. dec. 25., 2.

29 Uo.

30 SCHÖPFLIN Aladár, „A magyar író”, *Nyugat* 1 (1908) 2:310–315; SCHÖPFLIN Aladár, „Öregek és fiatalok”, in *Almanach*, 172–179.

által is említett megváltozott (piaci krízisbe került) viszonyrendszerre hívják föl a figyelmet, de cseppet sem nélkülözik az eszmei, világnézeti ellentéteket, diametrális viszonyokat. Schöpflin azzal zárta írását, hogy a kor irodalmi hatalmaságai helyesen cselekednének, ha „legalább nem riasztanak el” az irodalom új jeleseitől az olvasókat „szószék, iskola és egyéb rendelkezésükre álló eszközök segítségével”.³¹ Az elriasztás azonban láthatóan sikeresnek bizonyult, legalább is egy jó ideig. Fenyő Miksa a *Nyugat* 1909. évi első számában ezen eseményeket követően írta ismert, *Hadi készülődések* című cikkét, válaszképp Rákosinak, melyben nem csupán megvédeni igyekezett a modern poétákat, de egyúttal azt is sérelmezte, hogy Rákosi „a mai irodalom megítélésénél” ezt az antológiát látta csak jónak „értékmérőül venni”.³² Schöpflin pedig még Rákosi kritikája után, decemberben írt levelet Adynak, mint azt már a hivatkozott tanulmányomban is felidéztem. Ebben nem csupán arról adott számot, hogy „nagy harc készül ellenünk”, s „a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása” a modern irodalmat pártolók kicsiny csoportját úgy visszavetheti, „hogy tudja isten, meddig nem tudunk feltápáskodni”, hanem (*A dukduk affér* hullámverései és *A Holnapról* a *Nyugatban* közölt felületes, az epigon-ság tételét is kielező kritika után) azt is felröptte Adynak, hogy az újítók emberei között a széthúzás is megjelent.³³ A Kappanyos említette hangsúlyos hibridizáció jelei tehát már itt is megmutatkoztak, de ezekben a hónapokban messze kitararta őket a (látszólag csak) két tábor harsány polemizálása.

Téved ugyanakkor Lengyel Imre Zsolt, amikor azt feltételezi, csupán Antal Sándor túlzó, olykor provokatív bevezetője³⁴ ingerelte fel Rákosit az első *A Holnap* antológiából. Antalt magam is intrikusnak neveztem más tanulmányaimban, aki a maga társadalmi elgondolásai, céljai kidomborításához (ké-sőbb nyíltabban szocialista világgépéhez) is felhasználta valamelyest a fiatal

31 Uo.

32 FENYŐ Miksa, „Hadi készülődések”, *Nyugat* 2 (1909): 1:48–51.

33 „Kedves Ady, olvasta Rákosi Jenő Holnap-cikkét? Úgy érzem, s gyanítom, nagy harc készül ellenünk, akik meg akarjuk csinálni az új magyar irodalmat. Hallom, a Kisfaludy Társaság nagygyűlésén Beöthy készül folytatni, amit Rákosi megkezdett, s bizonyára lesznek mások is, akik szekundálnak nekik. A lehető legrosszabbkor támadnak ránk [...] Orgánumunk nincs, amelyben ellensúlyozni lehetne azt a hatást, amelyet a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása okvetlenül fel fog kelteni. A Nyugat erre kicsiny, zártkörű, a hitele még nem eléggé konszolidált arra, hogy olyan régi s tradicionális tekintélyekkel győztesen szembe tudjon szállni. A pillanat veszedelmes, úgy visszalökhetnek, hogy tudja isten, meddig nem tudunk feltápáskodni. Meg is vagyunk hasonolva: a Nyugat támadása a Holnap ellen, a maga Duk-duk cikke, meg más dolgok olyan zavart és széthúzást támasztottak a között a nagyon kevés ember között is, akik becsületesen fogja fel a dolgokat – az ellentábor vagy nagyon jó taktikus, vagy fene nagy szerencséje van, hogy most szervezi a rohamot.” Vö. „Schöpflin Aladár levele Ady Endréhez”, 1908. december vége, in SCHÖPFLIN Aladár, *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. BALOGH Tamás, 51–52 (Budapest: Pannónia, [é. n.]).

34 Lásd: ANTAL Sándor, [c. n.], in *A Holnap* (Nagyvárad: Holnap Irodalmi Társaság, Sonnenfeld ny., 1908), 8–9.

szerzőket, verseik elé írott portréit pedig maguknak a poétáknak sem mutatta meg.³⁵ Rákosi Jenő mindazonáltal 1909 tavaszán a második (immáron Kollányi Boldizsár szerkesztette) kötetéről sem volt jobb véleménnyel, sőt:

Nem tudom, súlyos hanyatlás-e ez a második kötet, vagy csak azért tesz olyan visszataszító benyomást rám, mert a második. Kettőt nem bír el az ember ebből a fajtából. Akik az első kötetben hóbortosnak látszottak, azokat itt már mániákusoknak nézzük. Ott még remélhette az ember, hogy tehetségük ki fog vergődni megrendült idegrendszerük okozta hallucinációikból, itt már rendszert csinálnak őrültségükből és öntudatos kultuszt űznek belőle...³⁶

Talán e néhány példa is elegendő lehet a modernnek körüli „öldöklés” révén a táborok (részben generációk?) közötti szakadékok végső elmélyítésére, ahogyan a felületes homogenizálásra és a merőben nem esztétikai alapú ítéletekre is, melyek döntő többsége aktuálpolitikai vagy nemzetkarakterológiai tényezőkre építette argumentációját, s csak sokkal kevésbé figyelt és hivatkozott a korábbi évekhez hasonlóan a meglévő vagy átalakulóban lévő (nem kevésbé összetett) piaci faktorokra.

Lengyel idézett tanulmánya döntő részében az 1890 utáni időszak modernség-felfogásának néhány kiemelten fontos aspektusáról rajzol értékes képet, mondhatni pótolhatatlanul jelentős térképrészletet rekonstruál. Eközben tökéletesen tisztán látja (s példája, a Gyulai-Rákosi vita is erre világít rá), hogy a nemzet felemelkedéséért és a nemzeti mint nyelvközösségi irodalomért küzdők egykorú csoportosulásai (vagyis a „nem túl távoli rokonságban álló paradigmák” is) egy idő után „törvényszerűen kerültek szembe egymással” az irodalom és a művészet „piacosítása kapcsán”. Csakhogy merőben más volt a helyzet 1895-ben, mint bő egy évtizeddel később. Mi több, az „1900 körüli évtizedek”-re vonatkozó megállapítások a piaci szegmensekre sem tarthatóak már minden tekintetben a századforduló első évtizedének a végétől, pláne nem majd az új korszakot nyitó Nagy Háború időszakától. Nyilvánvalóan az is kérdéses, hogy az ekképpen változt képletben a konzervativizmus valóban „antikapitalista” pólust képviselt-e? Igaz, hogy a hírlapok hazai működési módja a szépirodalom nézőpontjából „in-

35 Osvát Ernőnek később levélben – immáron Svédországból – úgy fogalmazott: ő szigorúan bírálta őket. Tabéry Géza egykori megjegyzése hívebben tükrözi a nagyváradiak korabeli felemás szájízét, miután Antal olyasmikre ragadtatta magát, ami leginkább az ellentábor kritikáját táplálta. Vö. TABÉRY Géza, „A nagyváradi »Holnap« – mai szemmel”, in *Irodalmi Évkönyv*, szerk. DIMÉNY István (Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957), 343.

E portrékról Antal senkivel nem konzultált, egyes sorai az antológia nyomdába adásakor mégis kiszivárogtak, Dénes Sándornak, a Holnap Irodalmi Társaság első elnökének két esetben sikerült is pár ominózus mondaton „finomítania”. Tény, hogy ez a kisebb belső botrány is hátráltatta az első antológia megjelenését, mely így végül 1908 kora őszére, szeptemberre csúszott.

36 –ő [Rákosi Jenő], „Verseik”, *Budapesti Hírlap*, 1909. máj. 20., 1–5.

kább elretentő példaként szolgálhatott a 19. század legvégén, mint követendő modellként” sokak, így már Gyulai Pál számára is, akárcsak az is, hogy a Rákosi Jenővel folytatott – Lengyel által felidézett – polémiája (szintén részben generációs vitaként, a közel 70 éves Gyulai és a nálánál közel 20 esztendővel fiatalabb Rákosi között) tulajdonképpen „a nemzeti liberalizmus két változatának” vitájaként szemlélhető. De Rákosi maga is az akadémiizmus ellen lázadó ifjúból lett fokozatosan konzervatív kánonvédő, mint oly sokan a történelem folyamán, aki e piaci koordinátarendszer előnyeit inkább kihasználta, mintsem szenvedte annak esetleges hátrányait. A tárgyalt időszakra Rákosi az általános választójog bevezetését hevesen ellenző, a kibontakozó modern szellemi és művészeti törekvésekkel (társaságokkal, fórumaikkal, antológiákkal, folyóirataikkal) szemben teljes tekintélyét latba vető kánonvédő lett, aki nemzeti karakterológia szerint ítélte, vagyis a nyelvet és a nemzethűséget tartotta elsődlegesnek a művészeti és irodalmi megnyilatkozásokban is. Lapja, a *Budapesti Hírlap* valóban a századvég egyik legsikeresebb sajtóterméke volt, mely fokozatosan vált meghatározó politikai tényezővé. Tekintélyes hírlapvállalatát sikerült jelentékenyen ki is terjesztenie pár évtized alatt, valóságos sajtóbirodalmat hozva létre.³⁷ Az 1896-ban magyar nemesi címet is kapó Rákosi 1903 után a főrendiház tagja lett, sógora volt annak a Beöthy Zsoltnak, aki a pesti egyetem nagytekintélyű professzora és a Kisfaludy Társaság elnöke volt, s akinek irodalomtankönyvéből – melynek központi archetípusa közismerten a volgai lovas alakjára épített – generációk tanultak. Rákosi álma egy harmincmillió magyar által lakott birodalom volt, mely elgondolása szerint ellensúlyt képezhetett volna mind a szláv, mind a német hegemoniával szemben. Ady vele kapcsolatban írt először „nemzeti köldökszemlélésről.” Többszöri polémiájuk (1908–1909, 1913, 1915–1916) teljesen eltérő világképeket fedett. Rákosival ellentétben még Ábrányi Emil is jóval megengedőbb volt a legújabb irodalom értékelésekor. Igaz, ő eleve a nemzeti elem helyett az egyénit és az általános emberit juttatta érvényre költészetében, amivel jelentősebb hatást is kifejtett a 19. század végének ifjúságára. Az új irodalomról szólva 1908-ban ezt írta *Almanach*beli cikkében: „Hogy legnagyobb részük nem gyökeredzik a klasszikussá vált nemzeti hagyományok talajában, hogy nemzeti érzésektől nemzeti formáktól néha egészen távol állanak, és az a haladás, a mit a kultúrában képviselnek, nem a régebbi fejlődés egyenes folytatása: ez igaz. De a modernség világszerte mindenütt ezzel az okozattal jár.”³⁸ Cikke végén, konklúziójában mindehhez azt is hozzátette, hogy ha esztétikai minőségben egy új törekvés elégséges és jó (vagyis a fiatalok a rájuk jellemző szabadságvágyukkal úgy élnek, hogy „gondolatban, formában, stílusban nagy gazdagságokat halmoznak össze”), s mindez „magyarul van megírva”, ami mégis a legfontosabb, akkor az

37 Megalapította a *Divatújságot*, a *Gyermekdivatot* és a *Patyolat* című fehérnemű divatlapot; de volt krajcáros esti lapja is.

38 ÁBRÁNYI Emil, „A legújabb irodalom”, in *Almanach*, 105–106, 106.

„az egész magyar nemzetet táplálja majd fényes dicsőséggel.”³⁹ A közvélemény döntő része viszont – akárcsak Rákosi és Beöthy – ekkoriban még nem tartotta elégségesnek a magyar nyelven történő megnyilatkozást ahhoz, hogy azt a magyar irodalom szerves részének, értékének tekintse. Sokkalta inkább várt el (az említettek írói szerepértelmezését és az előző század hagyományait követve) a tollforgatóktól valamiféle nemzeti, anyanyelvi, szuverenitási küzdelemben való harcot, építő társadalmi aktivitást.

Lehetséges maradt-e mindezeket követően a közönség ízlésére (és közvetetten a piac önszabályozó mechanizmusaira) bízni az értékítéletet a 20. század első évtizedének végén is? Meglehet Rákosinak sokáig a megváltozóban lévő viszonyrendszer közepette is természetes maradt – ahogyan azt Lengyel is kiemeli – hogy a piacon elért siker (s ez alatt hangsúlyosan hírlapirodalmat is értett) a művészi érték és minőség biztos és megfellebbezhetetlen indikátora,⁴⁰ csak hogy a helyzet egyáltalán nem ezt mutatta már 1908-ban. Az *Almanach*-ban közölt Alexander Bernát-írás (*Kritika és közönség*)⁴¹ épp azt taglalta, hogy a hírlapirodalom és a szépirodalom régi bensőséges kapcsolata már a múlté, de ehhez hozzájárult többek között „a magyar irodalmi kritika hallatlan tespedése” is. A kiadók tanácstalanok, márpedig ma „független kritikai lapot senki sem mer indítani”. Eközben ráadásul „kis irodalmi társadalom vagyunk” – jegyezze meg –, ahol „dicsérni és gáncsolni” egyaránt nehéz. Még nagyobb gond, hogy „a közönség irodalmi ízlése annyira megromlott, hogy a kritikában is csak a botrányt keresi”, ez legfeljebb az a szint, ami a napilapok ingerküszöbét is eléri. Az olvasóközönség tehát egy hosszú folyamatban vagy elidegenedett a könyvtől, vagy pedig „sejtelve sincs róla” mi az igazi mérce. „A könyvet divattá kell tenni [újra]”⁴² zárta fejtegetését az *Almanach* nyitó írásában Alexander Bernát. A mércét az „elidegenedett”, illetve az új olvasóközönség számára is elsődlegesen egy-egy irodalmi tekintély hangzatos véleménye és a vezető orgánumaikban hangoztatottak adták. Mindez burkoltan irodalmi nevelést, ízléskondicionálást is jelentett, amire számos folyóirat (így a *Nyugat* is) korán ráébredt. Hatvany – aki jól látta, hogy az egykori hírlapirodalom és a kötetforma szépirodalom között nem konfliktusos hanem szinergikus viszony is lehetséges – eleve azon munkálkodott, hogy az (új) irodalmi folyóiratok e (piaci, szellemi) részt töltsék ki. Schöpflin korábban idézett, a *Nyugat*-ban, közölt gondolatmenete a rendszer-szintű problémákról majd fél évvel később, Hatvany Lajos 1909-es írása fényében válik igazán jelentőssé, abban egyetlen, monopolhelyzetű új műhely és ki-

39 Uo.

40 Rákosi szerint „a nagyközönség vezérlő befolyása” a legbiztosabb garanciája a sikernek és a minőségnek, amely érdekeitől és szükségleteitől vezetve mindig biztos érzékkel, irányzati vagy egyéb elfogultságoktól mentesen szelektál: „A talentumot [...] ujjongva juttatja sikerhez. A talentumtalan utánzóit kegyetlenül ejti el” – idézi: LENGYEL, „Újságírás, közönség, irodalom...”, 14.

41 ALEXANDER Bernát, „Kritika és közönség”, in *Almanach*, 7–13, 8.

42 Uo.

adó szándékait, irányait is előre vetítve. A *Nyugat* több szempontból is fontos, júniusi tematikus Ady-számában közöltek értelmében ugyanis: „Bármily nagy hatalom is az újság, bármily áldásos lehet is irodalmi téren való hatása – mégis a közönség művészet felé vezetését, újság csak mellékesen űzheti. [...] Az intézményes irodalmi nevelés [...] „ama közegek dolga [...], kiknek az új írókkal szemben, új közönség teremtésére új kötelezettségeik vannak. Az irodalmi nevelés, az irodalmi folyóirat dolga.”⁴³ Halkabban, de ugyanezt, tehát az értő olvasókká nevelést, egy új közönség formálását képviselte Ignotus is: „a *Nyugat* minden szavának és vállalkozásának második főtörekvése az, hogy [...] olvasói az írók iránt türelemre szokjanak; hogy ne a maguk gusztusát keressék”⁴⁴ Az ízlésmánipulálás egyre fontosabb, tudatosan vállalt szerepét minden oldalon ezen évek krízishelyzetei világitották meg.

A már ezt megelőző, összetettebb és több irányból táplálkozó válságérzet meghatározó okait keresve Lengyel azt sugallja, hogy egyáltalán nem arról van szó, amit a korszakról szóló bevett narratívák állítanak, miszerint a „nemzeti konzervatív” szószólók a maguk intézményi háttérével a fiatal irodalmat levegőhöz jutni sem engedték. A helyzet nyilvánvalóan összetettebb, ezt senki sem vonta kétségbe. Gondoljunk csak az írni-olvasni nem tudók egy emberöltő alatt drasztikusan csökkenő arányára, vagyis a tetemesen kiszélesedő olvasóközönségre, ezzel fordítottan arányosan pedig a szükségszerű ízléscsökkenésre, a részben a szórakoztatóiparba beolvadó írásművészet önállóságának piaci korlátozottságaira, az alkotói szabadságfokok kiszolgáltatottságra, a sajtó révén az írók tömeges kulturális bérmunkássá válására, boldogulási lehetőségeire, a főváros vonzerejére stb.) A korabeli akadémizmus képviselői, illetve a nyomtatott kultúripar tekintélyei és véleményük súlya a piaci lehetőségek, sikerek tekintetében mindazonáltal annak „ön szabályozó” mozgása mellett sem zárójelezhető. Részben igaz van ugyan a Lengyel által egyetértőleg idézett Kosztolánczy Tibornak,⁴⁵ aki szerint a primer alkotói szabadság érvényesülni látszott már azáltal, hogy valaki(k) nyomdafestékhez jutott(ak), csakhogy ez az argumentáció arról a lényeges momentumról látszik megfelelkezni, miszerint az irodalmi siker és távlatosan a kánonba való bekerülés egy összetett rendszertörténet következménye, ami- ben nem a pusztán megjelenés (tehát a publikálás) ténye lesz a döntő. Ez mondhatni szükséges minimumfeltétel, de semmi több. Azon túl, hogy milyen egyéni kompromisszumokra volt mindehhez szükség (még az egyszerre istenített és

43 HATVANY Lajos, „Indulás”, *Nyugat* 2 (1909): 1:550–559.

44 IGNOTUS, „Író és közönség”, in IGNOTUS, *Kísérletek* (Budapest: Nyugat Kiadó, 1910), 104–106.

45 „Kevésé vitatható, hogy a századelő Magyarországon bárki – a legtágabb értelemben véve – bármilyen szépirodalmi művet megírhatott és megjelentethetett (eltekintve azon esetektől, ha írományával az elfogadott társadalmi, erkölcsi vagy együttélési normák erőszakos megváltoztatására szólított volna fel, ámbár ez utóbbi törekvések korlátozása nem feltétlenül a primer alkotói szabadság meggregulázását jelentette volna).” Vö. KOSZTOLÁNCZY TIBOR, „Gyulai Pál utolsó nyilatkozata: Kontextus, újságírói morál, homály”, *Irodalomismeret* 28, 1. sz. (2018): 17–18.

szapult Adynak is kilincselnie kellett 1908 őszén is fővárosi kiadóknál *Az Illés szerkerén* kötet megjelentetéséért) számos korabeli kijelentést idézhetünk, melyek irodalmi (és piaci) siker, tehát beérkezés és divat kérdéskörét taglalták. Schöpflin még az elmérgesedő polémiák előtt amellelt érvelt, hogy „A boldogulás nem az írói értékeken, hanem mellékes dolgokon fordul meg.”⁴⁶ Még korábban, 1908 kora nyarán írta Ady első, *Nyugatban* közölt könyvkritikájában (Dutka Ákos második kötetéről), hogy „az már igazán nem a literatúra titka, hogy ki érkezik valahova előbb, zajosabban és hatóbban.”⁴⁷ A történelem példaira visszatekintve azt pedig maga Rákosi is elismerte, hogy „van, aki csak évszázadok múlva jutott tehetsége jogaihoz”.⁴⁸

A kapcsolódó értelmezések a primer kritikai recepcióban s a közönség „kondicionálási” lehetőségei, egy-egy szellemi műhely vallott elvei, világ- és irodalomszemlélete sikeresen vonzhatott vagy (az ellenükben megnyilvánuló ellenpropaganda révén, hogy ne írjak extrém esetekben szándékos karaktergyilkosságot) elriaszthatott potenciális új olvasókat. *A Holnap* példájánál maradvá: annak két kötetét alig olvasták eredetiben, az élclapok és a gúnyolódó, karikírozó írások ugyanakkor tömegesen közkézen forogtak.⁴⁹ *A Független Magyarország* ugyan 1908 szeptemberétől melléjük állt, afféle fővárosi orgániumuk lett s rendszeresen közölte a Társaság célkitűzéseit, illetve szemelvényeket a hét poéta egyes verseiből, de ez mindösszesen egyetlen napilap volt a kor Budapestjének 40 (!) napilapjából. Az arányok azt hiszem érzékelhetőek. A második antológiát (*A Holnap új versei*) ráadásul immáron nem vidéken, hanem a fővárosban adta ki a Deutsch és Társa, nagy, legalább 1500–1700-as példányszámban, annak vezetője viszont végül az óriási anyagi fiaskó után így vonta le a tanulságot: „A kár mindenesetre megvan és azon tapasztalatom is, hogy magyar szépirodalmi könyvet kiadni lehetetlen”.⁵⁰

Miközben tehát a harci retorika erőteljesen érvényesült minden oldalon az adott esztendőkből,⁵¹ a változó, átalakulóban lévő viszonyrendszerben egy új olvasóközönséggel is számolnunk kell, amelynek a meggyőzésére elsődlegesen ideológiai s csak másodlagosan irodalomesztétikai kampányok indultak. A kö-

46 SCHÖPFLIN, „A magyar író”, 314.

47 ADY Endre, „A föld meg a város: Dutka Ákos verses könyve”, *Nyugat* 1 (1908): 1:718–719.

48 –ő [RÁKOSI Jenő], „A Holnap...”, 3.

49 Lovász Károlynak még egy kisebb paródiakötetet is megérte kiadni Budapesten. Lásd: Lovász Károly, szerk., *Holnapután kiskedden: Modern poéták verses könyve, melyből a nyájias publikum megtudja mimódon pöngetik a lantot Magyarhon új dalosai* (Budapest: Kertész József könyvnyomdája, 1909).

50 Lásd Kemény Miksa levelét Kollányi Boldizsárnak. Idézi: KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről IV.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 201–203.

51 Erre tehát a marxista irodalomtörténet-írás a maga ismert retorikájával legfeljebb csak rájátszott. Az *Almanach* bevezetője és közölt szövegei előszeretettel használtak harci retorikát. Mikorra az megjelent, 1909 januárjában már Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság ülésén újfent harcot hirdetett, úgy, mint egy évvel korábban is, Ady pedig (akinek a Beöthy elnöki megnyitójában elhangzottakról Hatvány vitte meg a hírt a Három Hollóba) ezt követően írta meg *A harcunkat megharcoltukat*.

zegek hibridizációja ettől – vagy épp ezért is – még teljesen érvényes és szem előtt tartandó. Ha mindezt a szűkebb irodalmi élet vonatkozásaiban szemléljük, akkor is nyilvánvaló, hogy nem „csak” két oldal és egyetlen törésvonal létezik. A vélt vagy valós közös „ellenség képe” összekovácsoló erő lehet egy ideig, a viszonyrendszer azonban szinte minden elemében változó képletet mutat, különböző érdekütközések, egyéni sérelmek, szimpátiák terén is. Míg korábban a hivatalos tekintélyek konzervatív esztétikájának tükrében eleve a modernség csak múlandó válságjelenségként tűnt fel, 1908-tól a helyzet alapvetően változott meg! Ekkortól a modernség stabilizálódni látszott, hangadókra, támogatókra, biztosabb fórumokra s részben már saját közönségre is talált. Mindennek tétje kapcsán megjelent ekkortól az Adyért folyó konkurenciaharc is, 1908–1909 fordulóján ezzel párhuzamosan pedig már a „modern” jelző kisajátítása is tétet bírt, feltűnt *A Holnap* és a *Nyugat* – mint fórumok – burkolt rivalizációja, illetve újfent kiéleződött főváros és vidék régi-új ellentéte is a centralizált-decentralizálható irodalmi élet vitájában. Juhász vagy Balázs Béla éppúgy viszolygott a fővárostól (és gyakorta a modernebb irodalom fővárosi tekintélyeitől is), mint maga Ady. Osvát nem csupán Kemény Simon felületes kritikájának adott teret lapjában *A Holnap* első kötetéről, hanem ugyanekkor nem fogadta el közlésre Lukács György dicsérő cikkét, mely végül a *Huszadik Században* jelent csak meg. A példák hosszasan tovább sorolhatók. Helyszűke miatt nem térek ki részletesebben arra, hogy kezdetben még a „haladóbb” szellemiségű polgári radikális elitben is gyakorta értetlenség (vagy egyenesen ellenszenv) fogadta Adyt, s hogy mindez pár év alatt milyen változásokon ment át. (A *Még egyszerről* írott Gellért Oszkár-féle dicsérő kritika leközlését szintén nem vállaló Osváttól, a csak a *Vér és aranytól* „megtérő” Hatvany Lajoson át egészen a fiatalabb nemzedékig és véleményeikig: Babitsig, Kosztolányiig, Oláh Gáborig. E szereplők viszonya Adyhoz közismerten többszörösen összetett volt). Ady sokszor „címzettjei” szerint változó modalitásaira példaként talán elég két, időben közeli megnyilatkozását felidéznünk. A híres-hírhedt *A duk-duk afférban* 1908 novemberében ezt írta:

Nem tudok semmit arról a forradalomról, amely állítólag nevemben, az én nevemben dúl. Se Balassinál, se Csokonainál, se Petőfinél újfélébbnek, modernebbnek nem tartom magam. Különben is régen tisztázott dolog, hogy a modernnek roppant szolid emberek: a jövőendő klasszikusai.⁵²

Amikor a következő évben Kemény Miksa (a Deutsch és Társa kiadóvállalat tulajdonosa) kérésére⁵³ válogatást szerkesztett Petőfi verseiből, s azokat bevezető kommentárral is ellátta, viszont így írt:

52 Ady Endre, „A duk-duk affér”, *Uj Idők*, 1908. nov. 15., 443–444.

53 Adyt 1909-ben bízta meg a Deutsch és Társa kiadóvállalat tulajdonosa, aki *A Holnap* második antológiájának kiadását is vállalta még ugyanannak az évnek a tavaszán, hogy szerkesszen vá-

Petőfi nem azoké, akik belőle 1849 óta élnek, de a mienk, mindazoké, akik Magyarországon a változás, a megújulás, a forradalom áhítózi és harcossai vagyunk.⁵⁴

A tekintélyek ellen, vagyis a kánonvédők és a hegemoniájuk ellen „lázadók” és a „kegyüket keresők” tétele persze más egyéni életutak felől is árnyalandó. Nem csak Oláh Gábor sietett az új generációból leszögezni 1908 decemberében, hogy ő Rákosi Jenő feltétlen híve, hanem a fiatal Babits is tudta, hogy meg kell adni a császárnak, ami a császáré. Miután neve a nagyváradi antológia révén országosan is közismertté vált, s miután annak zajos fogadtatását (az elítélő kritikái hangok mellett a dicsérőket is) „a hányásig ízléstelennek” mondta magánleveleiben, immáron a Nyugat Kiadó által megjelentetett debüt-kötetét az elsők között küldte szívélyes dedikációval Rákosi Jenőnek.⁵⁵

E viszonyulások tehát nagyon is változ(hat)tak, módosul(hat)tak az említett évek, évtizedek során, vagy ha nem, azokat személyes ellentétek, emberi gyarlóságok, habitusbeli vagy hiúsági kérdések éppúgy terhelték, mint ahogyan háttérükben eltérő költészetszemléleti okokat, anyagi érdekeltségeket, egyéni vagy csoportos érdeksérelmeket, nyílt vagy burkolt rivalizációt is találunk mozgatórugókként. Mindez a képletes „táborokon belül” ugyanúgy érvényes, mint a nyilvánvaló szellemi, ideológiai szembenállásokban. 1908-tól sokszoros törésvonalak mentén bonyolódik a képlet, alkalmi szövetségek köttenek, és újabb, korábban súlytalan vagy teljesen ismeretlen szereplők kerülnek ideig-óráig rivaldafénybe, de láthatóan ez sem adhatja vissza mindazt a kavalkádszerű kapcsolati hálót és viszonyrendszert, melyet túl a meglévő piaci kereteken és infrastruktúrán, a két táborra lecsupasztított harci arzenál sejteni engedne. Lengyel Imre Zsolt törekvése, miszerint „a 19. és 20. század fordulójának irodalmáról beszélve a sajtó- és művészeti kapitalizmus, illetve a piachoz és a közönséghez való viszony szempontja nagyobb súlyt kapjon” – csak dicsérendő. Ha más miatt nem, azért, amit már a bevezetőmben is említettem: az egykorú s nem túl távoli rokonságban álló irodalmi csoportosulások, műhelyek és társaságok eltérő stratégiáinak a hiteles feltárása, különbözőségük, árnyalataik helyes megvilágítása miatt. Ugyanakkor, ha e piac- és közönségorientált szempont lehet is olyan fontos, mint a konzervatív–modern (sokszor valóban elnagyolt) eszmei és irodalomszemléleti binaritása, utóbbit nagy valószínűséggel ez akkor sem szüntetheti meg,

logatást Petőfi forradalmi verseiből. Ady 1910 márciusában, Párizsban 76 darab, 1844 és 1849 között készült Petőfi-verset válogatott ki, de kommentárok helyett az úgynevezett „előljáró írást” készítette el *Piros és fekete* címmel. A kötet (*A forradalmár Petőfi*) komoly felzúdulást keltett, olyanira, hogy végül be kellett vonni.

54 Ady Endre, „Piros és fekete: Előljáró írás”, in *A forradalmár Petőfi: Petőfi Sándor válogatott, forradalmi költeményei*, szerk. Ady Endre (Budapest: Deutsch és Társa, 1910), 6.

55 Idézi: Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Babits-kronológia 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 43.

nem írhatja fölül. Az akadémiizmussá csontosodott konzervativizmus, amely húsbavágó érdeksérelme okán is ideológiai ellenkampányt folytatott – Kappanyos szavaival élve – valóban halálos ellenséget látott az új irodalomban. Előbb negligálta, később határozottan korlátozni kívánta a „moderneket” térnyerését és piaci lehetőségeit, rontotta azok hitelét. Saját kanonizált nyelvezetét, nemzeti és irodalmi értékeit nem egyszerűen kiegészítő, új irányként tekintett rá, hanem rögvest teljes szubsztitúciós veszélyt látott benne, mely révén társadalmi felforgató erőt és végső értékdevalvációt vizionált, saját, többségi olvasótáborát folyamatosan ezzel riogatva. Ellenállásával tehát egyfajta átmenet helyett egy kierősza-kolt csatazajban járult hozzá az „újítók” egyre szervezettebb fellépéséhez, saját intézményeik létrehozásához, értékelveik minél pontosabb körülírásához, ezáltal pedig egy új olvasói-befogadói réteg megszervezéséhez.

Az irodalomtörténeti narratívát íróknak tudomással kell bírniuk e szellemi térkép minden egyes szeletéről, ahogyan még feltáratlan feltájaról is, ugyanakkor tudniuk kell mindezt valamiképpen összefüggően láttatni is. A képletes várvédők és a várat ostromlók egyaránt színes osztagai ugyan messze nem egy homogén hadosztályt és nem is kézivezérelt alakulatokat jelentenek, a „csata” azonban az irodalmi mezőn, végeredményét tekintve az utókor, a mai közönség szemében két fél összeütközéseként lesz leginkább ábrázolható, elmesélhető, akkor is, ha a történetet regélők egyéni sorsokról, meghasonlásokról, sértődésekről, sőt árulásokról is bőven tudomással bírnak. Választott perspektívájuk akkor lehet hiteles, ha lehetőség szerint képesek maradnak minél több árnyalatot és átfedést érzékeltetni, ilyenekre is kitérni, s a tárgyalt időszak összetettségének megfelelően nem egyszerű bináris oppozíciókban gondolkodni. A hazai irodalmi modernség eleve egy összetett rendszertörténet része, nem egyetlen szárra felfűzhető és nem is csupán egy arcéllal bíró eseménysor. Egy olyan komplex kánontörténet, mely politikai-társadalmi-művészeti-piaci szegmenseiben is hálózatoságában szemlélendő, vagyis messze több egymással szembeszegülő, egymást időben váltó paradigmáknál, több mint jelentős alkotók és írói csoportosulások (illetve a körjük épülő intézmények: lapok, kiadók, irodalmi társaságok) eltérő irodalom- és/vagy nemzetszemléleti vitasorozata. Ezek összessége valamiképpen, melyben a generációs, az ideológiai, a nemzeti, az intézményes és óhatatlanul a piaci-sikerességi szempontok is eltérő értékrendeket és messze nem konstans érdekszövetségeket (vagy rivalizálásokat), s többnyire nem is végleges vagy kibékíthetetlen ellentéteket fedtek. Az ekkor jelentkező új tehetségek idővel javarészt megtalálták helyüket a magyar irodalom átalakulóban lévő rendszerében, így vagy úgy sikeresen felküzdötték magukat „az artikuláltság fokára”.⁵⁶ Hogy ez aztán mennyire jelentett hosszabb távon állandósuló, legalábbis stabilnak tekintett kánoni pozíciót, annak tárgyalása már egy újabb tanulmány kereteiben lenne kifejtendő.

56 Hauser Arnold kifejezése. Vö. HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 544.